

Zeven rivieren

Vanessa Taylor

Zeven rivieren

Een reis over water
door de geschiedenis van de mens

Vertaald door Fred Hendriks

ISBN 978-90-290-9399-6

ISBN 978-94-023-1499-1 (e-book)

NUR 320

Oorspronkelijke titel: *Seven Rivers*

Omslagontwerp: Derek Thornton / Notch Design,

bewerkt door Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: *The River Thames with St Paul's Cathedral on Lord Mayor's Day*, Canaletto (Giovanni Antonio Canal)

Kaarten: © David McCutcheon FBCart.S FRGS

Vormgeving binnenwerk: Mat-Zet bv

© 2025 Vanessa Taylor

© 2026 Nederlandse vertaling Fred Hendriks en Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Voor Lisa

Inhoud

Inleiding	9
Rivier 1: Nijl	15
1 Antieke ecosystemen en de kunst van het recyclen	17
2 Machtswisselingen aan de rivier	35
3 Bron	49
Rivier 2: Donau	63
4 Corridors en grenzen	67
5 Goden van de internationale rivier	83
6 De zaak van de niet-uitgebaggerde delta	99
Rivier 3: Ganges	113
7 Heilige rivieren	117
8 Rivier onder bezetting	129
9 Opdeling van de wateren	147
Rivier 4: Theems	161
10 De geboorte van een rivier	165
11 Schaduwen van een imperiale rivier	179
12 De Theems als toegangspoort	195

Rivier 5: Mississippi	209
13 Verdwijningen?	211
14 Stroomafwaarts verkocht	227
15 Globalisering van het rivierbekken	241
Rivier 6: Niger	257
16 Rivier op een snijpunt	261
17 Olierivieren	277
18 Wie zijn nu de meesters?	291
Rivier 7: Yangtze	307
19 Het Grote Kanaal	311
20 De eendagsvlieg	331
21 Zinkende stad	345
Conclusie	363
Dankwoord	369
Verantwoording oorspronkelijke Engelse citaten	371
Register	373

Inleiding

(Ik vraag me vaak af hoe het zal zijn
Als je ziel wordt opgeëist
Maar ik kan alleen maar denken aan de poliklinische afdeling –
‘Ben jij mevrouw Briggs, schat?’
Nee, ik ben Schorpioen.)

Stevie Smith, ‘Scorpion’ (1972)¹

Ze zeggen dat de aarde zo’n 1,39 miljard kubieke kilometer aan water bevat. Die hoeveelheid verandert niet veel, maar de plaatsen waar het zich bevindt wel. Soms stroomt het water door ons lichaam, soms bedekt het een rijstveld, soms zit het in plastic flessen in de supermarkt. Maar verreweg het meeste water bevindt zich in de oceanen: bijna 97 procent. Verbazingwekkend genoeg bevatten rivieren op elk willekeurig moment slechts 0,0002 procent van al het water op aarde. Dat is minder dan de hoeveelheid water in gletsjers, grondwater, permafrost, meren of atmosfeer; zelfs moerassen bevatten meer water dan onze rivieren.² Toch zijn rivieren water in zijn meest historische hoedanigheid. Zij zijn de bekende stromen die door onze landschappen lopen en die onze vertrouwde woon- en leefomgevingen vormen. Rivieren zijn ook onze belangrijkste bron van water. Ze zijn het levensbloed van onze historische beschavingen, van Jericho in de Jordaanvallei tienduizend jaar geleden

tot de Induscultuur van 7000 v.Chr. en daarna. Als ze opdrogen, sterven samenlevingen.

Rivieren voorzien in basisbehoeften, zoals drinkwater, scheepvaartroutes en handel. Maar basisbehoeften zijn altijd slechts een deel van het verhaal geweest en waren altijd onlosmakelijk verbonden met kwesties van macht en rijkdom: wie beheert de irrigatiesystemen, de kanalen en de kanonneerboden in de riviermonding? Volgens de zwaartekrachtwetten stroomt water naar beneden, maar het 'stroomt ook heuvelopwaarts naar het geld', zoals Marc Reiner in *Cadillac Desert* schreef.³ Heel veel rivieren zijn hybridisch: het zijn natuurlijke waterstromen die in de loop van de tijd door mensen en hun technologieën zijn aangepast. Milieuhistorici beschrijven dit kenmerk van rivieren met metaforen. Zo omschrijft Richard White de Colorado als de 'organische machine' en typeert Sara Pritchard de Rhône als een 'samenvloeiing' van 'natuur en natie'.⁴ Net als bevers passen ook wij mensen rivieren aan om onze wereld leefbaarder te maken. En dat doen we al heel lang, zoals de verhalen hier zullen laten zien: we bouwen dammen, dijken en visfuisen, kanalen, watermolens en irrigatiekanalen voor intensief watergebruik. Deze aanpassingen kenden geregeld ook hun nadelen. Rivieren zijn het historisch archief van onze successen en van onze mislukkingen en wandaden: de droge rivierbeddingen, de gedwongen verhuizing van mensen en de verwoesting van ecosystemen.

Ik zou graag willen zeggen dat ik belangstelling voor rivieren heb gekregen omdat ik besepte hoe belangrijk ze voor onze beschavingen waren of iets dergelijks, maar de werkelijkheid is minder nobel. Als kind wilde ik een konijn zijn dat onder de grond leefde; daarna wilde ik een waterrat zijn en vanuit een hol in een rivieroever de wereld voorbij zien stromen. Op een dag, toen ik een jaar of acht was, begonnen mijn oudere broers in onze tuin te graven: ze wilden een ondergronds zwembad aanleggen. Een fantastisch idee, vond ik. Ik wist dat ze niet op mijn hulp zaten te wachten, dus ik begon even verderop mijn eigen ondergrondse zwembad te graven. Het mijne zou gekleurde lantaarns hebben, zoals in het boek *Nicky and His Forest Friends*. Hoe ik de tuinslang tot bij het modderige gat aan het uiteinde van de tuin moest krijgen, hoe ik een veilig plafond

moest bouwen of hoe ik de kristallen tegelvloer moest aanleggen die het zwembad zonder meer verdiende, waren zaken van later zorg. Niemand in ons gezin was praktisch aangelegd. Voor zover ik mij kan herinneren, becroop me een vaag besef dat deze klus me wel eens boven het hoofd zou kunnen groeien. De graafsessies werden steeds korter en stopten na een paar dagen, maar mijn fascinatie met water, rivieren en ondergrondse ruimten is gebleven. In bepaalde opzichten lijkt dit gevoel over water en rivieren universeel; alleen mensen met een hart van steen blijven onaangedaan als ze een rivier zien. Rivieren bezitten een mysterieuze, spirituele kwaliteit, naast een onverzoenlijk vermogen om overstromingen en verwoesting te veroorzaken. Van de heilige bronnen van Anglesey tot de ondergrondse Puerto Princesa op de Filippijnen blijven rivieren aantrekkingskracht uitoefenen.

Elke rivier verdient zijn eigen geschiedenis en we zouden een oneindig aantal verhalen kunnen schrijven. Soms zijn rivieren modderige waterlopen, zoals ‘mevrouw Briggs’, en soms zijn ze ‘Schorpioen’, zoals in het gelijknamige gedicht van Stevie Smith. Of ze kunnen, net als mensen, allebei tegelijk zijn. Alle rivieren hebben fascinerende verhalen en ik heb de zeven rivieren in dit boek uitgekozen omdat ze de gebruikelijke eigenschappen van deze grote natuurlijke aders die door ons leven lopen uitvergrooten. Het zijn stuk voor stuk ‘wereldrivieren’ vanwege de rol die ze in onze geschiedenis hebben gespeeld. Ze hebben gediend als machtsbasis voor imperia en zijn bevochten als grenzen. Hun stroomgebieden – de enorme systemen van zijrivieren en grondwaterlichamen die allemaal uitkomen in de hoofdstroom – zijn geplunderd om hun goud, hout, zout, olie, rubber en mensen. Gigantische handelsnetwerken zijn tussen rivieren opgebouwd, zoals de dodelijke ‘Middenpassage’, de slavenhandel die de stroomgebieden van de Niger en de Mississippi met elkaar verbond. Bovendien lijken rivieren in mensen een oneindige inventiviteit te hebben gewekt: de elites met hun pantheon van riviergoden, lotusvijvers en hangende tuinen; visvirtuelen en scheppingsmythen waarvan de oorsprong in de nevelen der tijd zijn verdwenen; de eindeloze dagelijkse voorbeelden van machtsstrijd en subtiële rebellie langs de hoofdstroom en de afgelegen zijrivieren.

En rivieren zelf hebben altijd hun eigen logica gehad: hun natuurlijke schoonheid, hun overstromingen, droogten, ziekten en muggen, hun neiging om te verzanden en in moerasland te veranderen, bodemdaling onder hun steden, verlegging van hun bedding, omslagpunten, verdwijningen. Deze rivieren hebben ons leven gevormd, net zoals wij dat van hen hebben gevormd.

Ik heb me voor dit boek laten inspireren door de opkomst van het ecologisme, dat nieuwe zienswijzen over de natuur heeft opgeleverd. Ecologisme heeft diverse wortels. Sommigen voeren het terug op het moment waarop de rivier de Cuyahoga in het noordwesten van Ohio – de geboortegrond van Standard Oil van Rockefeller – in 1969 vlam vatte, een gebeurtenis die werd vastgelegd door het tijdschrift *Time*; anderen noemen het moment waarop ‘Ruimteschip Aarde’ voor het eerst vanaf de maan werd gezien of de ramp met de ss Torrey Canyon uit 1967, waardoor voor de Britse zuidwestkust miljoenen liters ruwe olie in het water terecht kwamen en de kusten van Frankrijk, Guernsey en Spanje vervuilden. Weer anderen gaan nog verder terug in de tijd, naar ‘de groene dageraad’, toen ernstige victorianen tegen reservoirs in het Lake District protesteerden, naar het mystieke naturalisme van Henry David Thoreau of zelfs naar de natuurverering van het antieke hindoeïsme.⁵

De zeven rivieren die in dit boek aan bod komen – Nijl, Donau, Ganges, Theems, Mississippi, Niger en Yangtze – hebben elk hun eigen deel, met telkens drie hoofdstukken in min of meer chronologische volgorde die verschillende aspecten van de rivieren en hun stroomgebieden onderzoeken. Sommige hoofdstukken beginnen met de geologische oorsprong van de rivier, andere met de tijd waarin ze een rol in de menselijke geschiedenis gingen spelen.

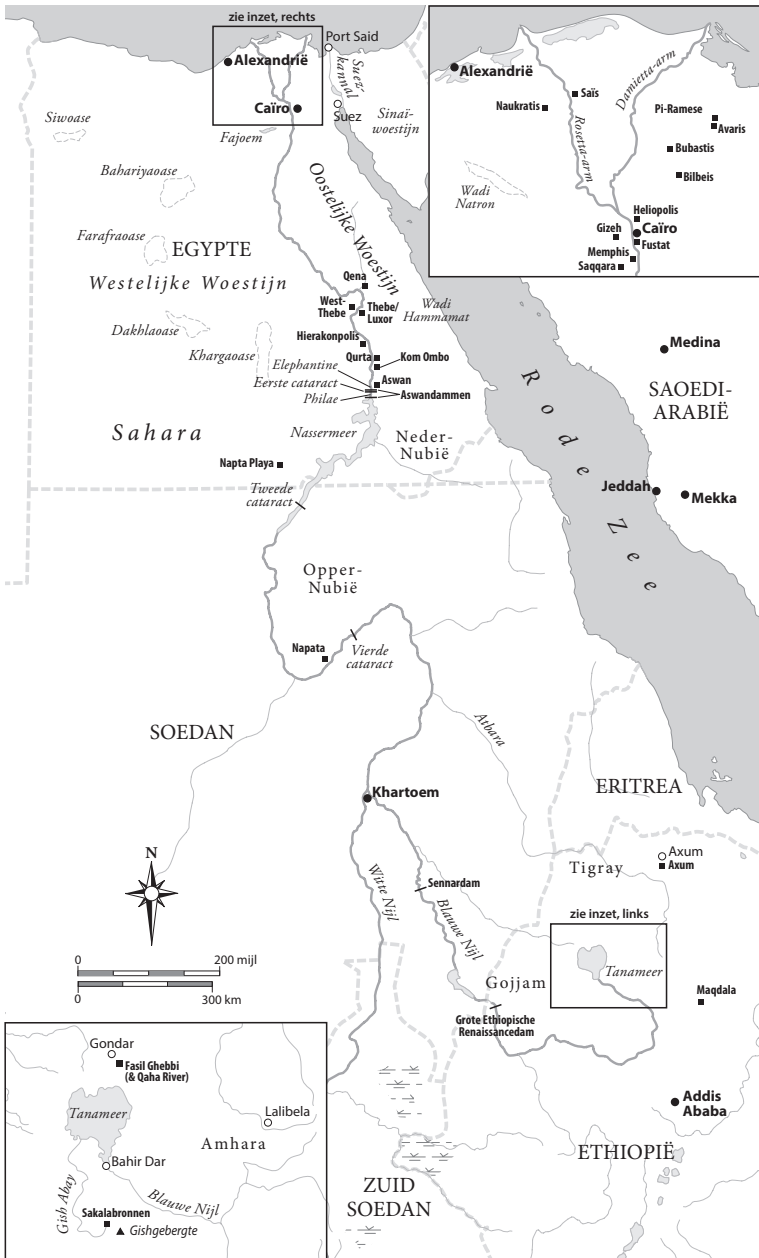
Er zijn terugkerende thema's. Er zijn rivieren die fungeren als snelweg en als ecosysteem; rivieren die de geologische tijd met de menselijke tijd verbinden, juist in een periode van klimaatverandering; rivieren als waterbron en scheepvaartroute; rivieren en belastingssystemen; rivieren als vervuilde riolen; rivieren als grenzen en waterstromen die ‘onvrijwillige burens’ met elkaar verbinden; rivieren als metaforen voor nationaal bewustzijn of imperia, of voor het menselijk bestaan; rivieren als goden en godinnen; rivieren als hei-

lige stromen of als portalen naar andere werelden; rivieren die zijn getransformeerd door dammen en uitgebreid met kanalen en pijplijnen. Er zijn riviernamen, hydroniemen en taallagen door de tijd; rivieren als corridors voor mensen, dieren, planten en ziektekiemen en als drasland en halteplaats voor trekvogels; rivieren als anker voor het menselijk geheugen en als plaatsen waar herinneringen verloren gaan door verschuivende basislijnen en extincties; en rivieren als plaatsen van adaptatie en herontdekking.

Dit is ook een verhaal van zeven stroomgebieden. Behalve de beoemde hoofdstroom van de bron naar de zee zijn er ook de rivierbekkens, waarin al het water uiteindelijk uitkomt in de hoofdstroom: alle regen die er valt, alle zijrivieren en hún zijrivieren, het grondwater, de meren, tijdelijke vennen, opgedroogde rivierbeddingen, voormalige draslanden die zijn drooggelegd en omgevormd tot landbouwgebieden of steden en de ooit machtige stroomversnelingen die zijn bedwongen onder grote stuwmeren.

Dit is een verhaal van ons, in zeven rivieren.

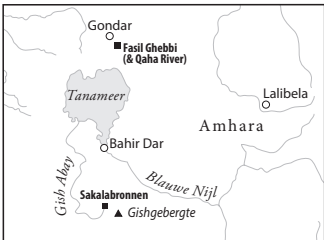
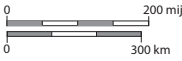
Rivier 1: Nijl

zie inzet, rechts

zie inzet, links

Antieke ecosystemen en de kunst van het recyclen

Ik heb niet de watervogels van de goden gestrikt.

[...]

Ik heb niet het water gekeerd tijdens het springtij.

Ik heb niet het kanaal van stromend water stuk gemaakt.

Het Egyptisch dodenboek, naar de Engelse
vertaling van E.A. Wallis Budge (1895)¹

De oude Egyptenaren waren dol op nijlpaarden. Hun nijlpaarden-godheid, Tawaret, was de godin en beschermster van zwangere vrouwen en baby's. Je komt haar tegen in musea, afgebeeld op blauw ge-glazuurde en bergkristallen amuletten uit minstens de vijftiende eeuw v.Chr. Ze staat op haar achterpoten, zwanger, met hangende borsten, de rug van een krokodil en de voeten van een leeuw, maar ook met een duidelijke nijlpaardenkop en een meedogenloos stel hoektanden.² Allemaal krachtige beesten. De machtige *Hippopotamos amphibious* – ooit thuis in de rivier de Nijl in Egypte – werd zowel vereerd als bejaagd, ter vermaak, voor hun vlees en voor hun ivoren tanden. Er bestaat ook een aalbaarder nijlpaardenartefact uit het Middenrijk, met een helderblauwe glazuurlaag, niet groter dan een kinderhand, versierd met lotusbloemen en – en dat is cruciaal – met een gesloten bek.³ Er moeten op het hoogtepunt van hun populariteit honderden van dit soort poppetjes zijn geweest en nog eens duizenden echte nijl-

paarden. Vanwege het water en het slijk kwamen ze voor in de diepe modderige rivier tussen de Nijl bij Aswan in het zuiden van Egypte en zijn delta in het oostelijk deel van de Middellandse Zee. Al vanaf het begin maakten nijlpaarden deel uit van de regionale cultuur. We treffen ze aan in de rotskunst van vijftienduizend jaar geleden, naast afbeeldingen van wild vee en moerasvogels ten oosten van de rivier in Qurta en in oude stromen. Er zijn nijlpaardresten gevonden aan de andere kant van de Sahara, afkomstig uit een nattere periode, toen de woestijn nog een savanne was. Dit waren de dagen voordat het stopte met regenen (ca. 5000 tot 3500 v.Chr.) en het Nijldal de leefbare zone van Egypte werd voor mensen en voor de dieren die zij exploiteerden en als godheden vereerden.⁴

Het oude Egypte aan de Nijl was zeker niet de eerste grote rivierbeschaving ter wereld. Er hebben minstens even oude complexe samenlevingen bestaan langs de Tigris, de Eufraat, de Indus en de Gele Rivier. Het hiërogliefenschrift dat zich vanaf ongeveer 3100 v.Chr. in Egypte heeft ontwikkeld, is misschien geïnspireerd geweest door het schriftsysteem van Mesopotamië, het ‘land tussen twee rivieren’ (Tigris en Eufraat) in het huidige Irak.⁵ Maar geen enkele riviercultuur heeft zo indrukwekkend lang standgehouden en duizenden jaren gebloeid door de natuur te temmen. In dit hoofdstuk stellen we de vraag hoe de dertig dynastieën van het oude Egypte gedurende drieduizend jaar de pracht en praal van de heerschappij langs de Nijl in stand hebben gehouden. Hoe zijn de mensen van deze vroegste Nijlbeschavingen omgegaan met de natuur langs en op de rivier? Hun jaarkalenders, spirituele leven, arbeidskrachten en irrigatiesystemen – hun controle over de oases en de rivier – werden allemaal ingeschakeld om eten, drinken en gigantische overschotten voor de rijken te produceren om weer een jaar door te komen. Hoe deden ze dat, de Egyptenaren, de Grieken en de Romeinen die na hen kwamen?

In dit hoofdstuk onderzoeken we drie aspecten van deze oude wereld langs de Nijl. Eerst kijken we naar de problemen waarmee heersers kampten omdat ze een rivier moesten beheren die altijd een beetje te lang was. Vervolgens kijken we naar de intensiteit waarmee de Nijlbewoners de natuur exploiteerden: het bekendste – maar niet

het enige – voorbeeld daarvan is hun vermogen om te profiteren van de Nijloverstromingen. Het derde aspect is de kunst van het recyclen. Net als alle rivieren belichaamt de Nijl een gevoel van tijdsloosheid, maar dan op een grotere schaal. Deels weten we dat dit een illusie is omdat we vanuit een verre toekomst terugkijken; maar het was ook een illusie die de elites langs de oude rivier zelf uitdroegen. Voor degenen die controle en gezag hebben proberen uit te oefenen over de Nijl was het belangrijk een gevoel van continuïteit te bewaren. Ze hebben dit gedaan door het verleden te recyclen: de materialen, het rivierbeheer en de culturele tradities van hun voorgangers.

We beginnen met het eerste aspect. Zoals iedereen weet is de Nijl erg lang: met zijn 6820 kilometer van de bron tot de zee is hij de wereldrecordhouder.⁶ De rivier is nooit in handen geweest van slechts één mogendheid. In zijn laatste pakweg 1600 kilometer loopt de rivier door Egypte zelf, als een strook water die ligt ingeklemd tussen de woestijnen van de Sahara. In de tijd van de farao's vertakte de Nijl zich ten noorden van Caïro als de vingers van een hand tot een delta die uitmondt in de Middellandse Zee. De zuidelijke grens van de rivier werd voor een groot deel van de tijd gesitueerd bij Aswan, net als vandaag. Dit is pal stroomafwaarts van de stroomversnellingen bij de grens met het hedendaagse Soedan (het toenmalige Koesj), de zogeheten cataracten die ooit een natuurlijke grens vormden. Net boven de grens werd een grot op het eiland Elephantine Egypte vereerd als de bron van de Nijl.⁷ Dit was het thuis van Hapi, de androgyne godheid van de Nijloverstromingen, met zijn hangende borsten en buik, lotusbloemen en druipende papyrus. Iedereen wist dat de rivier in werkelijkheid ergens in het verre zuiden ontsprong, maar dat maakte blijkbaar niets uit: deze symbolische bron markeerde het beginpunt van het belangrijkste deel van de Nijl. De naam van de Nijl was 'iteru' (*jtrw*), wat 'rivier' betekent.⁸

Het beroemde dynastieke tijdperk van Egypte begon rond 3000 v.Chr. Egypte was een verenigd koninkrijk dat zich uitstreckte van Aswan tot de zee, gesticht na de gewelddadige verovering en vereniging van mensen langs de rivier, of die dat nu leuk vonden of niet. Lang voor de periode waarover we schriftelijke bronnen heb-

ben waren er twee koninkrijken. Opper-Egypte strekte zich vanaf Aswan noordwaarts uit tot het begin van de delta: het gebied van de beroemde piramiden van Gizeh en van de vroege hoofdsteden Heliopolis en Memphis. Neder-Egypte bestreek de hele delta, vanaf de punt tot aan de Middellandse Zee. De twee koninkrijken hadden hun eigen cultuur en symboliek. Representatief voor Neder-Egypte was het papyrusriet, het cypergras dat in grote hoeveelheden langs de slibrijke waterwegen van het noordelijke koninkrijk groeide. De tegenhanger ervan, de lotusbloem, was representatief voor Opper-Egypte.⁹

Volgens de traditie was Narmer (ca. 3000 v.Chr.) de eerste die Opper- en Neder-Egypte verenigde. Hij staat afgebeeld op een beroemd stuk siltsteen, dat werd gevonden in de antieke stad Hierakonpolis. Op de ene kant van de plaat draagt Narmer de witte kroon van Opper-Egypte, die eruitzag als een hoge scheve bowlingpin. Op de andere zijde draagt hij de rode kroon van Neder-Egypte, het land dat hij zojuist had verslagen; onder hem liggen de onthoofde lichamen van zijn vijanden. Vanaf dit moment was het de ambitie van elke dynastieke heerser om de 'dubbelkroon' (*pschent*) te dragen, een combinatie van de witte en de rode kroon.¹⁰ Koningen hadden alleen recht op de dubbelkroon als ze langs heel de rivier gezag uitoefenden. Heersers van de dertig dynastieën in de drieduizend jaren daarna hebben dit op de meest uiteenlopende manieren gedaan: van Narmer of het hoogtepunt van het Nieuwe Rijk in het tweede millennium v.Chr. tot de fragmentatie tijdens de drie zogeheten 'tussenperioden', waarin farao's elkaar snel achtereen vermoordden of ontvluchtten. Soms waren er meerdere koningen die de dubbelkroon opeisten, waaronder 'elk verendragend opperhoofd van Neder-Egypte', zoals een Koesjitische farao uit de achtste eeuw v.Chr. zijn noordelijke rivalen ooit omschreef.¹¹ De vijftiendwintigste Koesjitische dynastie is zelf een van de dynastieën die van buiten Egypte kwamen en een tijdlang over het land hebben geregeerd.

Gezag uitoefenen over de hele lengte van de rivier was voor alle dynastieën een opgave. Duizenden jaren lang bleef de basis van de delta de strategische sleutel voor de controle over de hele Egyptische Nijl. Dit was de plek waar de oudste hoofdsteden lagen,

zoals Memphis (ten zuiden van het huidige Caïro), met zijn necropolissen in Saqqara en Gizeh, waar de piramiden zich boven de vlakte verhieven. Voor het dagelijks bestuur waren langs de hele rivier administratieve eenheden of 'nomen' ingericht, elk met hun eigen godheid: tweeëntwintig in Opper-Egypte en twintig in Neder-Egypte.¹² Maar elke dynastie had haar favoriete machtsbasis en hoofdsteden verplaatsten zich in de loop van de tijd dan ook langs de rivier. Een machtsbasis die ondanks alle machtswisselingen belangrijk bleef lag bij de Qenabocht, honderden kilometers ten zuiden van de delta. Daar stond in Thebe (het huidige Luxor) op de oostoever van de Nijl het enorme tempelcomplex van Karnak. Dit was het epicentrum van de verering van Amon, die met zijn gouden bark was samengesmolten met de zonnegod Ra. Er waren tijden dat de hogepriesters van Thebe machtiger waren dan de farao's, en sommige farao's hebben zich hier gevestigd. Met zijn enorme rijkdommen en zijn strategische ligging in Opper-Egypte was Thebe een plaats die pretendentes van de dubbelkroon onmogelijk konden negeren. Farao's benaderden deze uitdaging met een mengeling van diplomatieke steekspelen, verzoeningspolitiek en huldeblijken – en perioden van bruut geweld.

Een papyrus uit het Nieuwe Rijk illustreert een merkwaardig geval van machtsuitoefening langs de rivier door middel van pure crisisdiplomatie. Het vertelt het verhaal van twee heersers en enkele nijlpaarden tijdens de tweede tussenperiode, een tijd halverwege het tweede millennium v.Chr. waarin de macht versnipperd was. De ene heerser was Apepi, een vorst uit de buitenlandse vijftiende dynastie van de Hyksos die hun basis hadden in Avaris, een stad in de delta. De andere was Seqenenre Ta'a II, een vorst uit de rivaliserende zeventiende dynastie, met zijn machtsbasis in Thebe. Op een dag besloot Apepi een boodschapper naar Thebe te sturen met een klacht en een vermaning voor Seqenenre. Apepi beweerde dat hij 's nachts uit zijn slaap werd gehouden door 'de nijlpaarden uit het moeras [...] in de oostelijke wateren van de stad [Thebe] omdat ik door hen de slaap niet kan vatten, overdag noch 's nachts, omdat hun lawaai in mijn oor zit!' Seqenenre kreeg de opdracht om 'de nijlpaarden weg te jagen'. Het papyrusfragment zegt nog dat Se-

qenenre nadenkt over deze merkwaardige eis van iemand die bijna vijfhonderd kilometer verderop woont, maar breekt op dat punt af, zodat we niet weten wat er daarna is gebeurd. Er zijn veel wetenschappelijke interpretaties over de betekenis van het verhaal. Wat probeerde Apepi te bereiken? Suggereerde hij dat Seqenenre zelfs zijn nijlpaarden niet in bedwang kon houden – een basisvaardigheid van elke zichzelf respecterende farao? We weten dat Seqenenre later in een veldslag is gedood, misschien door de Hyksos. Maar we weten ook dat de Hyksos uiteindelijk verslagen werden door Seqenenres afstammelingen, de almachtige achttiende dynastie van het Nieuwe Rijk. Dit verhaal heeft voor het publiek in het Nieuwe Rijk dus misschien een goede afloop gekend. Maar het toont een van de ingenieuze manieren waarop vorsten van een afstandje konden laten zien wie de baas was. En misschien laat het ook zien hoe belangrijk het was om de natuur onder controle te houden. Een aloude component van het Egyptische koningschap was de rituele jacht op nijlpaarden, waarmee de vorst kon laten zien dat hij chaos de baas was.¹³

Dit vermogen om controle uit te oefenen op de natuur is het tweede kenmerk van de oude Nijl. De overstromingen van de Nijl uitbuiten en steeds maar weer oogsten binnenhalen was net zo belangrijk voor de controle over de rivier als de verdediging tegen usurpatoren of een vermogen om faraonisch gezag uit te stralen. Het oudste visuele beeld van kunstmatige irrigatie dat tot dusverre is ontdekt, is afkomstig uit het Egypte van zo'n vijfduizend jaar geleden, uit de predynastieke periode vlak voor Narmer. Dit reliëf op een stenen knots (een soort ceremoniële knuppel) toont de zogeheten 'Schorpioenkoning', genoemd naar het schorpioensymbool aan zijn zijde. Op zijn hoofd draagt hij de witte kroon van Opper-Egypte en hij lijkt met een schoffel een irrigatiekanaal ritueel te openen.¹⁴ Sindsdien is een zekere mate van controle over de Nijlwateren een belangrijke voorwaarde voor de heerschappij in Egypte.

Als het allemaal goed ging, overstroomde het Nijlwater vanuit het zuiden elk jaar de rivieroever van juni tot september, de tijd van 'overvloed'. Wanneer het water zich langzaam terugtrok, konden de zaden voor de oogst worden geplant. In goede jaren kon Egypte zelfs tweemaal oogsten, zodat het tarwe en gerst kon exporteren en

als ‘broodmand’ voor andere landen dienen.¹⁵ Dit ideaal werd echter slechts in driekwart van de jaren bereikt. Te weinig of te veel water betekende ofwel droogte ofwel een verkeerd soort overstroming en leidde tot hongersnood en ziekten.

Heersers hadden geen invloed op de hoeveelheid water die van duizenden kilometers stroomopwaarts moest komen, maar vertrouwden op een mengeling van verzoening van de goden, berekeneerde voorspellingen en blinde hoop. Overal op de rivieroever tussen Aswan en Memphis werden met nilometers de waterstanden bijgehouden naarmate de vloed zich stroomafwaarts bewoog. Deze meters hadden allerlei verschijningsvormen, van strepen in rotsen op de rivieroever die het waterniveau aangaven, zoals die in Elephantine, tot uitgebreide bouwwerken in riviertempels in Kom Ombo en Luxor. Tempelpriesters beheerden de nilometers en bepaalden aan de hand van de waterstanden wanneer ze de tijd van overvloed moesten aankondigen en hoe hoog dat jaar de belasting op de oogst zou zijn, zodat de welvaart die de overstroming opleverde naar boven kon doorsijpelen. De ideale waterdiepte voor een geslaagde oogst was zestien el (één el heeft de lengte van een onderarm) bij de zuidgrens.¹⁶ Behalve het water dat werd gebruikt om de gewassen te irrigeren, werd er ook water uit de Nijl en andere waterstromen geput met een sjadoef, een lange hefboom met een tegengewicht en een emmer, totdat na de faraonische periode het door ossen aangedreven saqia oftewel Perzische wiel zijn intrede deed.¹⁷

Een succesvolle oogst was ook afhankelijk van een goed functionerend systeem van corvee, van dwangarbeid. Dit zorgde ervoor dat boeren voedsel verbouwden als ze niet in steengroeven werkten, monumenten bouwden of tegen Egyptes vijanden streden. In het tweede millennium v.Chr. waren de drie miljoen bewoners van de Nijlvallei afhankelijk van het werk van misschien tweehonderdduizend boeren.¹⁸ De enorme hoeveelheden dwangarbeid en grondstoffen stelden machtige heersers ook in staat een plaats in het hiernamaals veilig te stellen. Er hebben waarschijnlijk tussen de twintig- en dertigduizend mannen gewerkt aan de oprichting van de grote piramide van Gizeh (vierde dynastie), die uit twee miljoen blokken kalksteen is opgebouwd. Dwangarbeiders waren even

weinig waard als andere natuurlijke hulpbronnen. Er zijn duizenden mensen overleden terwijl ze voor de farao op bouwplaatsen, in steengroeven of in mijnen moesten werken. Volgens een schatting kwam bij dergelijke projecten standaard zo'n 10 procent van de arbeiders om het leven, een aantal dat kon oplopen tot 50 procent in de gevaarlijker mijnbouw, waar veroordeelde criminelen of tot slaaf gemaakte arbeiders werden ingezet, bijvoorbeeld uit Koesj.¹⁹

Het enorme aantal menselijke slachtoffers bij de bouw van monumenten, het onderhoud van rivieren en de aanleg van kanalen is een algemeen kenmerk van alle machtige samenlevingen tot aan de huidige tijd. Soms is dit afhankelijk van de macht van heersers over anderen en vormen van slavernij en soms van feodale hiërarchieën. Maar het is een kenmerk van de meeste rivierbeschavingen in dit boek, van die van de Nijl tot die van de Yangtze en de Mississippi.

Vooraf goden hebben een belangrijke rol gespeeld bij de taak om al die arbeidskrachten te mobiliseren en deze dwangarbeid symbolisch te legitimeren. De vorsten aan de Nijl deden tijdens hun heerschap niet alleen een beroep op hun eigen menselijke vermogens maar vereerden en verzoenden ook de goden die de natuur bewoonden. De grootste van hen – de zonnegod Ra met zijn valkenkop – heerste over dag en nacht, leven en dood. Hij zeilde voor altijd overdag in zijn bark door de hemel en voer 's nachts door de onderwereld terug, om de volgende dag opnieuw aan zijn reis te beginnen. Er waren honderden diergoden: van de hemelgod Horus, die eveneens een valkenkop had, tot de maangod Thoth, afgebeeld als baviaan of ibis, de heilige waadvogel met zijn lange en vorstelijke snavel. De jakhalsgod Anubis stond bij de poort naar de onderwereld. De eenvoudige mestkever of scarabee symboliseerde wedergeboorte en de morgenzon.²⁰

Vrijwel alles in de natuur werd benut. Het papyrusriet in de delta was de grondstof voor het schrijfmateriaal van de antieke oudheid. Het woord 'papier' komt van het Latijnse *papyrus* en dat is misschien weer afkomstig van het Egyptische *pa-en-per-aa*: 'dat wat de koning toebehoort'.²¹ 'Fossiel water' uit de grote Nubische zandsteenaquifer onder de Sahara, een overblijfsel van regen die honderdduizenden jaren geleden is gevallen, voedde de oases in de westelijke woest-